

K problematice metodologie a metod sociologického výzkumu*

FRANTIŠEK CHARVÁT

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Na cestě rozvoje naší sociologie je jedním z nezanedbatelných úseků ta sféra poznávacích prostředků sociologického výzkumu, jejichž pomocí jsou získávány a zpracovávány konkrétní údaje o společenském vývoji.

Jde skutečně o jeden z momentů celistvé stavby sociologických poznávacích procesů, avšak o moment, v němž se — byť ve značně komprimované podobě — odrážejí veškeré problémy a protiklady celku, jehož je částí. Ne vždy bývá tato skutečnost plně zaznamenávána a nezřídka se stává, že problematika metod bývá vytlačována na okraj soustředěného sociologického zájmu jako specifický — a v jistém slova smyslu i profesionálně vážený a uznávaný — přívažek empirických výzkumů. To je však — a chtěl bych tuto okolnost zdůraznit na samém počátku — ve svém jádru skutečnost hluboce nepříznivá pro rozvoj celku sociologických forem cílevědomé poznávací činnosti.

Nelze totiž nevidět, že metodologická instrumentace sociologických výzkumů, metody sběru poznatků a forem jejich zpracování nejsou pouhými poznatky statistiky, matematiky, logiky či kybernetiky, tedy souhrnem existujícím vně vlastního obsahu sociologických poznávacích procesů a zcela nezávislým na sféře, kterou má být využíván.

Aplikace poznatků není totiž jen jejich přenesením z jednoho předmětu zkoumání na druhý; tato aplikace znamená fakticky i jejich proměnu a zhodnocení vnitřního obsahu. A tento „obsah metod“ — byť se to zdá jakkoli paradoxní — v sobě ukrývá vždy určitý teoretický přístup, ať si to uvědomujeme či nikoli. Proto při aplikaci jakékoli metody je vždy nutno uvážit, jak se promění obsah aplikovaných metod.

Uvedme jako typický příklad nejtradičtější metodu sociologického výzkumu, totiž metodu dotazníku. Je-li aplikována na sběr poznatků o veřejném mínění, či šířeji o společenském vědomí, implikuje už předpoklad, že mínění či vědomí lze do značné míry adekvátně analyzovat dotazováním určitého výběru osob z celkové populace. Aplikujeme-li však dotazník například na výzkum sociální struktury společenského celku, dochází ke zcela zřetelné proměně onoho teoretického přístupu, který je užitím dotazníkové techniky fakticky odsouhlasen. Aplikace je tedy vždy i samotnou proměnou aplikovaného v celku předmětu aplikace, který však rovněž nezůstává beze změny.

Dotazník aplikovaný na výzkum sociální struktury není totožný s dotazníkem jako metodou výzkumu veřejného mínění, ale zároveň i sama aplikace dotazníku na sociální strukturu vymezuje už rámec řešení, tedy obrazně řečeno „proměňuje“ sociální strukturu samu.

Proto nelze vytrhávat problematiku metod z celkového rámce sociologického poznání, byť by šlo zdánlivě o záležitost jiných vědeckých disciplín.

Při analýze dosavadního vývoje sociologického poznání se nezřídka setkáváme také s falešnou interpretací tzv. moderních metod¹ sociologického výzkumu v celku společenských věd. Užívání matematických, statistických, logických či kybernetických poznatků v sociálním výzkumu nelze absolutisticky kvalifikovat jako vnášení pozitivismu do společenského poznání; přesto však jsme svědky toho, že v jakémsi „podvědomí“ řady vědeckých pracovníků tato tendence přezívá.

Zdroje této situace jsou jak objektivní, tak i subjektivní povahy.

* Referát přednesený na celostátním semináři komunistů, pracovníků v oblasti filosofie a sociologie, pořádaném předsídem ČSAV a oddělením školství a vědy ÚV KSC ve dnech 10.—11. 4. 1973 v Solčicích.

¹ Nesdílím názor, že by označení „moderní meto-

dy“ bylo z věcného hlediska příliš šťastné: je správnější hovořit o adekvátních či neadekvátních, méně či více efektivních, správně či nesprávně užitých metodách apod. Užívám-li termín „moderní metody“, činím tak proto, že se značně vžil.

Předně je nutno vidět, že často býval boj za pokrok, za zvědečnění sociologie hlásán právě ve jménu neúměrného zdůrazňování exaktních metod spolu s naprostým podceňováním historických forem poznání. Ve „sporu o sociologii“, resp. v jeho metodologickém průmětu, existuje celá škála postojů. Jisté vymezení jejich hranic naznačuje jednostranné přeceňování historického přístupu na straně jedné a exaktního přístupu na straně druhé, tj. tradiční teorie či „tvrdé“ empirie.

I když bychom stěží našli někoho, kdo by se jednoznačně přihlásil k tomu či onomu krajnímu proudu, přesto tato situace ve vlastní vědecké práci stále do značné míry přetrvává. Nejde totiž již o to, jak se různé názory jednotlivých vědců na sociologii jako vědu (zde by již málokdo „nalezl odvahu“ přihlásit se k jednostrannému teoretismu či empirismu), ale o to, jak se ve vlastní vědecké práci každého pracovníka daný problém řeší.

Překonat rozpor teorie a empirie a řešit jejich protikladnosti založené minulým vývojem má totiž reálný význam právě v konkrétní tvorbě vědeckých poznatků a v žádném případě se nelze spokojovat s pouhými proklamacemi na dané téma.²

Dějinný pohyb společnosti ve všech časově prostorových určeních je vždy přírodně historickým procesem: proto i jeho stále se rozvíjející duchovní reprodukce musí v sobě slučovat jak přírodní, tak historické komponenty. Stále trvající rozpornost, vývojová úskalí a překážky na cestě sociologického poznání, jehož cílem je neustále rozvíjet řešení vztahu jeho přírodních a historických složek, lze vysledovat v celé řadě dílčích protikladností. Jde mimo jiné o spor

- tradiční teorie a moderních metod,
- kvalitativních a kvantitativních momentů v poznávacím celku,
- přesnosti a nepřesnosti sociologických poznatků,
- sociotechnické užitelnosti a neúžitelnosti výsledků sociálního výzkumu,
- vědeckosti a nevědeckosti sociologického poznání atd.

Je mylné tvrdit, že tento diapazon dílčích protikladností pouze rozvádí protiklad přírodního a historického do jemnějších poloh, a to tak, že historické komponenty sociologického poznání znamenají tradiční teorii, kvalitativní momenty, nepřesné a sociotechnicky neúžitelné poznatky, zatímco přírodní komponenty znamenají moderní metody, kvantitativní momenty, přesné a sociotechnicky užitelné poznatky, aby tak na rozdíl od nevědeckosti historického přístupu vynikla vědeckost přírodních forem společenského poznání.

Nejenže hranice mezi přírodními a historickými složkami sociologického poznání není totožná s dělením podle uvedených dílčích protikladností, ale navíc probíhá jak samou teorií, tak i empirií, jak kvalitativními, tak kvantitativními momenty sociologického poznání atd.

Přestože k této problematice proběhlo již nemálo diskusí, které na jedné straně svědčí o tom, jak závažný problém je na pořadu, na druhé straně však odrazují od daného tématu jako od „přeřešené problematiky“, nelze se k ní stále nevracet. Jde o téma, jehož význam se s rozvojem společenské praxe neustále umocňuje. Znovu se v nových podobách objevují již tradiční přístupy pozitivistického řešení dané problematiky na jedné straně a tzv. „duchovědné kritiky“ na straně druhé. Vznikají však i nové symbiózy dosavadních tradičních řešení; z nich je pro současné buržoazní sociologické poznání typické zejména myšlenkové hnutí tzv. kritického racionalismu apod.

Na prvý pohled by se zdálo, že jde výhradně o čistě gnoseologické téma úvah, jak by ostatně věci kvalifikovalo zejména rozsáhlé pozitivistické hnutí v buržoazní sociologii.

Avšak opak je pravdou. I tyto zdánlivě vnitřní problémy vědeckého poznání otázky, zjevující se v rovině obecné metodologie společenského výzkumu, reflektují – byť zprostředkovaně – konkrétní procesy společenské praxe, a to jak v jejich ekonomických, tak i politických a ideologických polozkách. Mohli bychom rozšířit hluboce

² V této souvislosti upozorněme na problém, který je právě z hlediska současnosti značně aktuální: nelze totiž pominout, že rozpor teorie a empirie sociologických forem poznání není pouhou gnoseologickou, ale přímo i ontologickou, sociální záležitostí. Fakt, že přetrvává tradice rozdělování sociologů na teoretiky a empiriky, že v pracovních skupinách sociologů je požadováno zastoupení jak

„čistých“ teoretiků, tak „čistých“ empiriků, vytváří zpětně jakési sociální zdroje absolutizace „gnoseologického protikladu“ teorie a empirie sociologických forem poznávací činnosti. Obrazně řečeno, rozpor teorie a empirie ve svém gnoseologickém významu je neoddělitelný od svého významu sociálního. Proto je nutné soustavně řešit protiklad teorie a empirie v „hlavě“ každého sociologa.

marxisticko-leninský poznatek neoddělitelnosti teorie a praxe o princip spjatosti praxe s metodologií, o princip vnitřní souvislosti praxe a metody jejího poznání.

Proto také platí, že sama koncepce empirického výzkumu, byť se úzkostlivě snaží o pomyslnou irelevanci, vlastní nestranost vzhledem ke skutečnosti, jejímž poznávacím prostředkem má být, vždy v sobě bytostně zahrnuje základní osnovu vlastního teoretického přístupu. Jinými slovy: stejně jako v pracovním procesu nelze vytvořit nezávislost mezi jeho prostředkem a produktem (ale naopak je očividné, jak užitý prostředek přímo spoludeterminuje výsledek pracovního procesu), stejně tak i v poznávacím procesu jeho prostředky určují hranici produktů získaných užitím těchto prostředků.

Rozebíráme-li proto jakoukoli problematiku obecně metodologické povahy nebo řešíme-li otázky spjaté s instrumentální výstavou sociálního výzkumu, vždy jde o část poznání samého, vždy je zde již obsažena určitá duchovní reprodukce zkoumaných reálných procesů.

Proto například nelze při rozboru tendencí již zmíněného kritického racionalismu, který se snaží o kombinaci pozitivistické fundamentace severoamerické sociologie s duchovnějším kriticizmem vycházejícím z tradic německého sociálně filosofického myšlení, nevidět zřetelné souvislosti této na prvý pohled čistě gnoseologické problematiky s konkrétními sociálně politickými procesy ve společnostech soudobého třídně rozděleného světa. Tato „třetí cesta“ v gnoseologii se vracuje do celé plejády buržoazních doktrín hlásajících „třetí cestu“ mezi socialismem a kapitalismem, a tedy programů, které jsou dnes vázány především na sociálně demokratické hnutí v zemích západní Evropy.³ Právě proto nelze problematiku instrumentalizace konkrétních sociálních výzkumů — zejména pokud jde o komparativní výzkumy společenských jevů různých řádů — podceňovat. Je třeba pochopit, že již zákonitě obsahují vymezení prostoru, v němž se produkty těchto poznávacích procedur

jiné mohou pohybovat. Proto také nelze souhlasit s onou — řekl bych — lhostejností k oblasti metod. konkrétních prostředků srovnávacích analýz. Obecně platí, že oblast metod sociologického výzkumu nelze odělovat od ideologických forem třídního střetnutí soudobého světa, nelze nevidět onen třídní obsah metodologie i konkrétních metod.

Bylo by pochopitelně falešně tvrdit, že právě problematika metodologie sociologického výzkumu je prioritní, chci však ukázat pouze na skutečnost, že i v této relativně dílčí, pouze zdánlivě „drobné“ sféře se plně promítají veškeré světonázorové koncepce zásadní povahy. Jsou zde pouze více skryty pod povrchem věcí, a proto také omyl na tomto poli je daleko snadnější než tam, kde jsou formulovány explicitě. Taková je dialektika teorie, metodologie a praxe.

Proto musí být i snaha o rozvoj metod v sociologickém poznání stálým předmětem našeho zájmu. Nelze zde však porušit rovnováhu vnitřního a vnějšího rozvoje sociologické metodologie: vývoj a ověřování vhodnosti moderních prostředků sociologického poznání, včetně matematických, logických, statistických, kybernetických a dalších postupů, jsou neuskutečnitelné bez souběžného prohlubování obecných filosofických poznatků o úloze těchto prostředků v celku společenského poznání.⁴ V tomto směru před námi stojí celá řada velice závažných problémů, které jsme doposud obcházelí zejména proto, že vůbec nebyly kladeny. Jistě dnes nevyřešíme naráz to, oč se minulost tolikrát pokoušela. Není nic zrádnějšího než velkolepý optimismus, neopřený o zkušenosti minulosti. Každá cesta vpřed, do budoucnosti je totiž zároveň cestou rozšiřování zkušeností z minulosti. Avšak chtěl bych na tomto místě vyjádřit přesvědčení, že v oblasti sociologické metodologie nepůjde v budoucnosti o hledání nových odpovědí na minulé otázky, ale spíše o skutečně hluboké, marxisticko-leninské kladení otázek, v nichž je již obsažen směr k nalezení

³ Pochopitelně, že nelze na tomto místě probrat onu „ideologii třetích cest“ v celé její hloubce, stejně jako je nemožné v krátkosti analyzovat jejich složitě zprostředkované souvislosti s metodologickými problémy sociologického a společenského poznání vůbec. Důležité však je si jejich souvztažnost uvědomovat a orientovat naši společenskovědní frontu k důkladnému a hlubokému rozboru

zákonitostí, kterými se tento pohyb řídí.

⁴ Jde — obrazně řečeno — o to, nechapat aplikace matematických metod pouze jako matematickou, ale bytostně sociologickou záležitost, nalézt — chceme-li to tak říci — sociální význam a obsah aplikovaných matematických poznatků v daném předmětovém kontextu.

jádra problémů, jež minulost naší sociologie z velké části vůbec nespátřila.

Ať již jde o metodologické otázky spjaté s výzkumem sociální struktury, procesů vědeckotechnické revoluce, sociálního plánování, utváření socialistického životního způsobu atd., tedy s problémy zdůrazněnými XIV. sjezdem naší strany a říjnovým plénem ÚV KSČ, vždy jde o problémy, které přímo iniciují rozvoj metodologické instrumentalizace sociologického výzkumu, což na druhé straně hluboce vnitřní souvisí s neustálým rozvíjením obecných světónáborových otázek. Chceme-li proto formulovat zásady přítomného a budoucího rozvoje naší sociologie v této oblasti, půjde o to rozvíjet vnitřní úroveň moderních výzkumných prostředků a zároveň odkrývat onu cestu, v níž se zprostředkovaně realizuje vztah této instrumentalizace k celku poznávacího procesu a zejména k celku socialistické společenské praxe.

Резюме

Харват Ф.: К проблематике методологии и методов социологических исследований

Вопрос о методах социологического исследования не является простым привеском эмпирических исследований, как это часто приводят; наоборот, он является неотъемлемой составной частью комплексного социологического познания.

Всякий метод всегда содержит в себе определенный теоретический подход. Кроме того существует обратная связь и в процессе «применение—применение» она одновременно является изменением примененного в целом объекта применения, который, однако, также не остается без изменения.

Если анализировать любую проблематику общеметодологического характера, или решить вопросы, связанные со снабжением орудиями социального исследования, то всегда дело идет о части самого познания, всегда здесь содержится известная духовная репродукция изучаемых реальных процессов.

Вообще действительно, что область методов социологических исследований нельзя отделять от идеологических форм классового столкновения современного мира, нельзя не видеть классовое содержание методологии и конкретных методов.

Развитие и проверка годности современных средств социологического познания, включая математические, логические, статистические, кибернетические и другие подходы, не могут осуществляться без параллельного углубления общих философских познаний о роли этих средств в целом общественного познания.

Summary

Charvát F.: Comments on Sociological Research Methodology and Methods

The issue of the methods of sociological research is not only an appendix of empirical study, as is commonly asserted; on the contrary, it represents an inherent part of complex sociological knowledge.

Every method necessarily implies a certain theoretical approach. Besides, there exists a feedback in the process of application — the application being simultaneously a variable of the applied within the complex of the subject of application which, however, does not remain unchanged either.

Any analysis of problems of a generally methodological nature or any solution of problems connected with the instrumental equipment of social research always involve a part of knowledge itself; they always involve a spiritual reproduction of the real processes under study.

In general, it holds that the area of sociological research methods cannot be separated from ideological forms of the class conflict harassing the present world: the class content of methodology and of concrete methods cannot be overlooked.

The development and verification of the adequacy of modern means of sociological knowledge, including mathematical, logical, statistical, cybernetic and other procedures, are irrealizable without simultaneously deepening the general philosophical knowledge of the role of these means within the complex of social knowledge.